

بازتاب کعبه در اشعار مولوی

دکتر نصرالله امامی^۱، دکتر فرزانه یوسف قنبری^۲

سهیلا فضیلت راد^۳

تاریخ دریافت: ۹۴/۱۰/۱۲

تاریخ پذیرش: ۹۴/۱۱/۲۱

چکیده

کعبه، مقدّس‌ترین معبد الهی، که عمری به درازای حیات این جهان دارد همچون نگینی بر تارک هستی می‌درخشد این بنای ارزشمند و آیین مقدّس حج، در شعر و ادب فارسی، جایگاهی ویژه و بس والا دارند و سخنوران و ادیبان، هر یک از زاویه‌ی خاص خود به آن‌ها توجه کرده‌اند. در این میان شاعر بزرگ و عارف ادب فارسی یعنی مولوی بنا به دید عرفانی خود بدان نگرسته و در این راستا آثار ارزنده کعبه در اشعار این شاعر گرانقدر با مفاهیمی تقریباً یکسان جلوه می‌کند که اهم آن‌ها عبارتند از: خانه‌ی دل، کعبه در مفهوم مجازی شرع، برتری کعبه‌ی دل بر کعبه‌ی گل، برتری حج باطن بر حج ظاهر، کعبه در معنای حقیقی و در معنای مقصود والا.

کلید واژه‌ها: کعبه، شعر فارسی، قرآن، مولوی، تاثیر.

۱ - هیأت علمی دانشگاه چمران اهواز، ایران.

۲ - هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد دزفول، ایران.

۳ - دانشجوی کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد دزفول، ایران. fazilatrad@gmail.com

تحرّی : رو به قبله آوردن(دهخدا،ذیل تحرّی).

این قیاسات و تحرّی روز ابر
یا بشب مر قبله را کردست حبر
لیک با خورشید و کعبه پیش رو
این قیاس و این تحرّی را مجو
کعبه نادیده مکن رو زو متاب
از قیاس الله اعلم بالصواب
(مولوی، ۱۳۶۷، ج: ۱، ص ۱۷۲، ش.ب. ۳۴۷۷- ۳۴۷۵)

وقتی که موسم حج می رسد، تو قصد زیارت کعبه کن، وقتی که توبه قصد زیارت
کعبه بروی، خود به خود کعبه را نیز می بینی [در اینجا « کعبه » کنایه از جوهر است
و مکه « کنایه از عَرْض] (زمانی، ۱۳۷۳: ۵۵۳).

- گفت عزم تو کجا ای بایزید
رخت غربت را کجا خواهی کشید
گفت قصد کعبه دارم از پگه
گفت هین با خود چه داری زاد ره
(مولوی، ۱۳۶۷، ج: ۲، ص ۳۰۴، ش.ب. ۲۲۴۷- ۲۲۴۶)

کعبه در معنی حقیقی خود به کاررفته است. (زمانی، ۱۳۷۳: ۵۵۶).

_ صد کمر آن قوم بسته بر قبا
بهر هدم مسجد اهل قبا
همچو آن اصحاب فیل اندر حَبَش
کعبه‌ای کردند حق آتش زدش
قصد کعبه ساختند از انتقام
حالشان چون شد فرو خوان از کلام
(مولوی، ۱۳۶۷، ج: ۲، ص ۳۶۶، ش.ب. ۲۹۲۸- ۲۹۲۶)

این منافقان مانند اصحاب فیل در حَبَش کعبه‌ای برپا ساخته بودند، ولی حق تعالی
آن را به آتش کشید (زمانی، ۱۳۷۳: ۷۰۲).

در این ابیات که فقیر به شیخ عذرش را می‌گوید، کعبه در معنی حقیقی خود به
کار رفته است.

_ تو به ده رکعت نماز آبی ملول
من به پانصد در نیام در نحول
آن یکی تا کعبه حافی می‌رود
وین یکی تا مسجد از خود می‌شود

بودید (طبا طبایبی، ۱۳۶۳، ج ۲ ص ۱۱۷)

ابیات زیر اشاره‌ی مستقیم به لشکرکشی ابرهه به خانه‌ی کعبه دارد:

تا حریم کعبه را ویران کند   جمله را زان جای سرگردان کند

تا همه زوآر گرد او تنند   کعبه‌ی او را همه قبله کنند

(همان، ج: ۶، ص: ۱۲۷۵، ش. ب. ۴۳۷۹-۴۱۳۹)

آن‌گاه که حضرت ابراهیم (ع) از خدای سبحان خواست تا مناسک حج را به وی

ارائه کرده و بیاموزد؛

رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةٌ مُسْلِمَةٌ لَكَ وَآرِنَا مَنَاسِكَنَا» (۱۲۸/

بقره) جبرئیل (ع) که مأمور تعلیم مناسک به ابراهیم خلیل (علیه‌السلام) بود، به هنگام حضور در سرزمین عرفات، به آن حضرت فرمود: «هذه عرفات فاعرف بها مناسكك و اعترف بذنبك» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱ ص ۱۶۸).

- در راه طلب عاقل و دیوانه یکیست   در شیوه‌ی عشق خویش و بیگانه یکیست

آن را که شراب وصل جانان دادند   در مذهب او کعبه و بتخانه یکیست

(مولوی، ۱۳۶۳: ۱۵۵)

در بیت فوق، کعبه و بتخانه مقابل هم قرار گرفته‌اند چراکه کعبه، عبادتگاه مردم و مایه‌ی هدایت عالمیان است. در قرآن کریم کعبه اولین عبادتگاه مردم، محلّ ازدحام، پر برکت و مایه هدایت عالمیان معرفی شده است، آن‌جا که می‌فرماید:

«إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِنَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًىً لِّلْعَالَمِينَ» (۹۶/ آل عمران)

کلمه «بیت» به معنی خانه می‌باشد و مراد از وضع بیت برای مردم از نظر علامه

طباطبایی: «ساختن و معین کردن آن برای عبادت است. برای این که مردم آن را

وسیله‌ای برای پرستش خدای سبحان قرار داده و از دور و نزدیک به این منظور به

طرف آن بیایند و یا به طرف آن عبادت کنند . . . ولی لفظ آیه به این مطلب دلالت ندارد که کعبه اولین خانه‌ی ساخته شده بر روی زمین می‌باشد و این مطلب را نمی‌رساند که قبل از آن هیچ خانه‌ای ساخته نشده بود» (طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۳ ص ۵۴۵).
 مراد از کلمه «بکّه» زمین مکه است و وجه تسمیه آن این است که مردم در آن ازدحام می‌کنند. آیه شریفه به آیه «رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ» (۳۷ / ابراهیم) بر می‌گردد.

مایه هدایت بودن کعبه به این است که خداوند متعال با خلقت آن و تشریح حج در آن سعادت مردم را به آنها می‌نمایاند و ایشان را به مقام قرب خود می‌رساند.

- احرام درش گیرد لافرمان کن   واندر عرفات نیستی جولان کن
  - خواهی که ترا کعبه کند استقبال   مائی و منی را به منی قربان کن
- (مولوی، ۱۳۶۳: ۱۵۵)

«حضرت ابراهیم (ع) قبل از روز نهم ذیحجه خواب دید که فرزندش را ذبح کند. وقتی از خواب بیدار شد به فکر فرو رفت که آیا خوابش صادق است یا خیر؟ شب نهم ذیحجه مجدداً خواب دید که فرزندش را ذبح نماید، از این رو بر ایشان مسلم شد که باید اسماعیل را ذبح نماید. چون این معرفت در روز نهم و در سرزمین عرفات حاصل شد آن روز را روز «عرفه» و آن سرزمین را «عرفات» نامیدند (سیوطی، ۱۴۲۱هـ.ق، ج ۷ ص ۱۱۱).
 معنای لغوی منی: آزمایش کردن، تقدیر و اندازه گرفتن و خون ریختن می‌باشد (افرام‌البنستانی، ۱۳۷۹، ص ۵۵۰).

گفته شده ممکن است نام این سرزمین منی به معنی آرزوها باشد. در حدیثی از امام صادق (ع)

_ همچو قربان از جهان بیرون شدند
 کای خدا پیش تو ما قربان شدیم
 چون که با تکبیرها مقرون شدند
 معنی تکبیر این است ای امام
 وقت ذبح نفس کشتنی
 وقت ذبح الله و اکبر می کنی
 کرد جان تکبیر بر جسم نبی
 تن چو اسماعیل و جان همچون خلیل
 (مولوی، ۱۳۸۸، ۹۷۱)

حضرت ابراهیم نماد روح و اسماعیل (علیه السلام) نماد تعلقات مادی است که باید قربان شود. در مثنوی داستان‌های جالبی برای توضیح و توجیه معنای "حج باطنی" آمده است که در اینجا مجال ذکر آنها نیست اما در کُل دیدگاه مولوی را نسبت به حج را می‌توان این‌گونه بیان کرد.

۱- همانگونه که در مثنوی لب لباب ملا حسین واعظی کاشفی آمده :

حج زیارت کردن خانه بود	حج ربّ البیت مردانه بود
کعبه را گرهر دمی عزّی فرزد	آن ز اخلاصات ابراهیم بود
فضل آن مسجد ز خاک و سنگ نیست	لیک در بنّاش حرص و جنگ نیست
بر در این خانه گستاخی ز چیست	گر همی دانید کاندرا خانه کیست؟
جاهلان تعظیم مسجد می کنند	در جفای اهل دل جِد می کنند
آن مجاز است این حقیقت ای خران	نیست مسجد جز درون سروران
مسجدی کآن اندرون اولیاست	مسجدی کآن اندرون اولیاست
کعبه مردان نه از آب و گِل است	طالب دل شو که بیت الله دل است
صورتی کآن فاضل و عالی بود او	ز بیت الله کی خالی بود
«حج دو نوع است: یکی قصد کوی دوست و آن حجّ عوام است و یکی میل روی دوست و آن حجّ خاصّ آنان است، و چنانکه در ظاهر کعبه ای است قبله خلق و آن از آب و گِل است، در باطن نیز کعبه ای است منظور نظر حق و آن دل صاحب‌دل است.	

اگر «کعبه گِل» محل طواف خلائق است، «کعبه ی دل» مطاف الطاف خالق است. آن «مقصد زوَّار» است و این «مهبط انوار». آنجا خانه است و اینجا خداوند خانه» لذا پیام مولوی و همه عارفان مسلمان این است که در «قشر» نمایند به «لُبِّ» هم سفر کنید، تنها با بدنه و پیکر عبادات مواجه نشوید به «درون» و «باطن» آن ها نیز بار بیابید. (شجاعی، ۱۳۸۸: ۵۵).

۲- دیگر آنکه او می گوید: در «خانه» نمایند که «خواجه خانه» و «خداوند بیت» نیز شایسته زیارت و دیدن است و البتّه این کاری است سترگ و همّتی مردانه طلب می کند و از همین روست که عارفان می گویند: «حجّ خانه ی خلیل آسان است، اما حجّ حرم جلیل کار شیرمردان است؛ و لکلّ عمل رجال»..

باز برگرفته از آیه ی قرآن است که می فرماید: اگرچه در این بیت منظور از کعبه، دل است امّا در آیه ۲۶ سوره مبارکه حج بعد از اینکه به داستان معبد شدن خانه خدا برای مردم اشاره می کند.

وَ إِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ - خداوند متعال دستور می دهد تا آن را از هر گونه شرک و آلودگی پاکیزه نمایند: «أَنْ لَا تُشْرِكُ بِي شَيْئًا وَ طَهَّرَ بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَ الْقَائِمِينَ وَ الرُّكَّعِ السُّجُودِ»

این آیه شریفه این نکته را متذکر می شود که عمده عبادت زائران کعبه، طواف و نماز، رکوع و سجود است. و اینکه رکوع و سجود متلازم بوده و قابل تفکیک از یکدیگر نمی باشند» (طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۱۴ ص ۵۱۹).

اولین بار حضرت ابراهیم (ع) و فرزند دلبندهش حضرت اسماعیل (ع) مأموریت یافتند کعبه را تطهیر کنند؛ «و عهدنا الی ابراهیم و اسمعیل أن طهرا بیتی للطائفین و العاکفین و الرکع السجود» (بقره/۱۲۵) در مجمع البیان آمده است: «منظور از طائفین کسانی هستند که در گرد خانه کعبه مشغول طواف می باشند و منظور از عاکفین افرادی

کتاب نامه

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه
۳. افراهم البستانی، ف.، ۱۳۷۹، فرهنگ جدید عربی به فارسی (ترجمه منجدالطلاب)، ترجمه محمد بندر ریگی، انتشارات خُر.
۴. جوادی آملی، ع.، ۱۳۸۱، صهبای حج، تهران: مرکز نشر اسراء
۵. _____، ع.، ۱۳۸۳، جلد ۶، تسنیم تفسیر قرآن کریم، تهران: مرکز نشر اسراء.
۶. دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۳، لغت نامه، جلد ۱، تهران: دفتر نشر معارف انقلاب اسلامی.
۷. _____، ۱۳۴۵، لغت نامه، حرف (خ) بخش دوم، انتشارات مجلس شورای ملی.
۸. زمانی، ک. ۱۳۷۳، شرح جامع مثنوی معنوی، ۷ جلد، چاپ هفتم تهران: انتشارات اطلاعات.
۹. سنایی، ابوامجد، ۱۳۸۸، دیوان حکیم ابوالمجد مجددوبن آدم سنایی غزنوی، به اهتمام و کوشش مدرس رضوی، چاپ هفتم، انتشارات سنایی.
۱۰. سیوطی، ج.، ۱۴۲۱، ه.ق.، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، ج ۷، ۱، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۱۱. شجاعی، م.، ۱۳۸۸، حج درآئینه شعر فارسی، ۲ جلد، تهران: نشر مشعر.
۱۲. _____، ۱۳۷۵، «کعبه درآئینه شعر فارسی»، سال چهارم، ش ۱۵، فصلنامه میقات حج، صص ۱۱۳-۱۲۲، بازیابی در تاریخ ۹۳/۶/۲۴.
۱۳. صفا، ذبیح الله، تاریخ ادبیات در ایران، جلد دوم، چاپ چهاردهم، تهران: چاپخانه رامین.
۱۴. طباطبائی، م.، ۱۳۶۳، ترجمه تفسیر المیزان، جلد ۲، ۱۴، ۳، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۱۵. طبرسی، ف.، ۱۳۶۰، ترجمه تفسیر مجمع البیان، جلد ۱۵، ۱۳، ۹، ۲، ۱، ترجمه سید

